

Український селянин

Праці науково-дослідного інституту селянства

2001 РІК

Випуск - 3

Спеціальний:

Випуск підготовлений за сприяння

Аграрної партії України

МАТЕРІАЛИ ІІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО СИМПОЗІУМУ З ПРОБЛЕМ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

До випуску включені доповіді і повідомлення учасників ІІІ Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії, який був проведений 17-18 травня 2001 року (Черкаси-Мліїв) Інститутом історії України НАН України, Черкаським державним університетом імені Богдана Хмельницького, Науково-дослідним інститутом селянства та Науковим товариством істориків-аграрників. Матеріали згруповані в тематичні рубрики і подані згідно хронологічної послідовності висвітлених в них проблем.

Українське селянство в добу утворення козацької держави.

Висвітлення проблеми у працях М. Костомарова.

У добу пізнього середньовіччя в соціальній структурі українського населення найчисельнішим її елементом було селянство. Його становище у значній мірі визначало характер соціальних відносин, гостроту земельного питання, зв'язок з козацтвом, а відтак і роль селян у суспільно-політичному розвитку України. У зв'язку з цим великий науковий інтерес становить дослідження питання щодо впливу селянських мас на утворення козацької держави. Надзвичайно важливо також проаналізувати як складні і суперечливі державотворчі процеси впливали на соціальний розвиток селянства в Україні в 40-60-ті рр. XVII ст. Цей аспект ще не здобув належного висвітлення в історичній літературі.

Аналіз зазначеної проблеми потребує, перш за все, її історіографічного огляду. Виходячи з цього, виправданим є звернення до наукової спадщини визначного історика XIX ст. М.Костомарова, який, за словами Ю.Пінчука, "був прихильником народно-державницької концепції, пропатором національного принципу державотворення" [1]. Саме з цих позицій у ряді своїх праць М.Костомаров розглядав суспільно-політичну діяльність українського селянства у XVII ст. Історичні погляди цього вченого відображали особливості розвитку українського національного руху у XIX ст., стан історичної науки в Україні в цілому і в дослідженні історії Гетьманщини зокрема. Наукова діяльність цього вченого української історіографії, хоч і сприймалася досить критично, мала відчутний вплив на її подальший розвиток. М.Костомаров не завжди був точним у викладенні фактичного матеріалу, але його оцінки історичних, суспільно-політичних явищ становлять безумовний науковий інтерес.

Українське селянство XVII ст. М. Костомаров розглядав як основну складову частину народу, вживаючи для його означення поняття "посполиті" [2], "хлопи" [3], "поселяни" [4], "селяни" [5], "мужики" [6]. Перші два слова відповідали термінології XVII ст., а наступні - були властиві лексичі XIX ст. При цьому, історик, в залежності від того, про який час ішла мова, вживав різні поняття. Характеризуючи соціальні суперечності напередодні і в добу Національно-визвольної війни, вчений, здебільшого, називав селян "хлопами". Висвітлюючи події другої половини XVII ст., коли значна частина селянства була вільною, дослідник віддавав перевагу поняттю "посполиті", підкреслюючи тим самим зміни, які сталися в соціальному становищі селянських мас у часи Хмельниччини.

М.Костомаров розглядав селян у тісному зв'язку з козацтвом. Саме ці два стани, на його думку, становили більшість народу, до якого історик зараховував також духовенство та міщан [7]. Вчений характеризував посполитих як "землеробський клас, який не мав козацьких прав" [8].

Висвітлюючи історичні передумови Національно-визвольної війни українського народу і причини утворення козацької держави, М.Костомаров звернув увагу на гострі соціальні суперечності, пов'язані з пригнобленням становим селян в Україні у добу польського панування. Вчений вказував на те, що "польське право надавало власникам безумовну владу над підданими", яких могли навіть страчувати. "З часу унії, - зазначав історик, -... пан готовий був поступати безжалісніше з селянином, який був чужий йому і за мовою, і за вірою" [9]. Величезним тягарем на селян лягала розкіш панського побуту, характерна для Польщі у першій половині XVII ст. [10].

Аграрна історія України: проблеми історіографії та
Показання народу відкривало, на думку вченого, можливі
панів, і взагалі польського ладу" [14]. Через це нагопи і
поверталися озброєними загонами. Антагоністичні супер
впливалися в кровопролитні повстання. Не зважаючи на жор
історика, хлопці повставали знову і знову. У 1637 р. на заклик
Дніпра так звані нові слободи" [15].

Праці М.Костомарова довели, що у першій половині XIX ст. в Україні було важливе місце аграрних реформ, які мали на меті модернізацію сільського господарства. Він вважав, що аграрна реформа повинна бути повною, тобто включати не тільки земельну реформу, але й реформу податкової системи, реформу сільської школи, реформу сільського управління тощо. Він вважав, що аграрна реформа повинна бути повною, тобто включати не тільки земельну реформу, але й реформу податкової системи, реформу сільської школи, реформу сільського управління тощо.

Висвітлюючи участь селянства у подіях Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., історик звернувся до високую активність у повстанських діях. Історик звернувся до українського війська біля Жовтих Вод та під Корсунем ві, селян, з числа яких формувалися з'єднання козацької армії Б.Хмельницький "дозволив всім новоприбуваючим хлопцям полки і сотні, призначив керівників і розіслав в різні боки.... Мірала і серпи на мечі та списи і спішили до війська" [17]. За с складання з селян-втікачів [18]. Дослідник вказував, що Б.Х повстання як зняряддя, щоб "провчити панів надовго і з олігархію" [19]. Проте така поміркована програма не вліщ, що справа з поляками не повинна скінчитися нічим іншим, польського панування" [20].

З селян та козаків формувалися загони, яких було безліч п охопили Поділля, Волинь, Західну Україну, Лівобережжя і Русь [22]. Перед літньою військовою кампанією 1649 р. М налили селян до українського війська. Вчений писав про т народу на війну. Пустіли хутори, села, міста. Поселяни к рахунок панів, на яких раніше працювали" [23].

Масова участь селян у подіях Національно-визвольної війни українського народу почалася в квітні 1648 року. Один ряд з процесами державотворення в козацькій Україні Г.Карповим у питанні щодо завдань і характеру боротьби, в середині XVII ст., М.Костомаров підкреслював, що "ніде, десь, віру, ця віра не була виключною і єдиною причиною повстання, хотіли користуватися, як власністю, без всякого побоювання звільнитися від панської юрисдикції, від панських підстарків поборів та податків? А прагнення беззбройно вступати до

Селянське питання посідало важливе місце у переговорах Запорозького та Речі Посполитої. Польська влада сприймала сваволу" [25], закликала Б.Хмельницького "примупувати х

Аграрна історія України: проблеми історіографії та досліднознавства

початку 1650 р. він дозволив "панам вступати в їх українські маєтки" і у зв'язку з цим видав універсал, яким наказував "всім, хто не ввійшов до реєстру, підкоритися своїм панам під загрозою смертної кари" [31].

За словами вченого, "починалися спалахи невдоволення, яких не помічали до реєстру; уже Хмельницький не одного з них стратив смертю" [32]. За цих умов польські комісари, які прибули до Києва "побачили в руському народі сильне роздратування, злість проти панів і готовність хоч зараз воювати проти Польщі" [33]. Хлопи відмовлялися служити панам і змушували їх втікати з своїх маєтків [34].

Характеризуючи соціальні наслідки Зборівського трактату, М.Костомаров зазначає, що "козацькі старшини, які закінчали договір, турбувалися лише про "вольності" козацькі; посполитий народ залишався на їх сваволлю, а між тим в народі залишалося переконання, що роздвоєння на козаків та посполитих сталося випадково: "можливі (багаті та значні) потрапили до козаків, а підліші (найбідніші) залишилися мужиками" [35]. На думку М.Костомарова, "в цьому була кричуща несправедливість. Все народонаселення закликали до боротьби за загальну свободу; всі однаково брали участь у цій боротьбі, а тепер виявилось, що вони боролися і проливали кров тільки для яких-небудь сорока тисяч обраних, самі ж повинні були повернутися в попередню неволю" [36].

З іншого боку, шляхта виявляла невдоволення тим, що велика кількість селян з їхніх маєтків потрапила до козацького реєстру. Шляхтичі побоювалися, щоб ці козаки не "присвоїли собі панських ґрунтів і не хвилювали підданих" [37]. М.Костомаров зазначав, що "дворяни вимушені були вдовольнитися тим, що дають їм з милості їх власні піддані, над якими вони так недавно мали необмежену владу" [38]. Панські маєтки стали неприбутковими.

У 1651 р. у зв'язку з підписанням Білоцерківського договору соціальна напруженість переросла в гостру суспільно-політичну кризу. Вже під час боїв під Берестечком, після втечі татар і полонення ханом гетьмана, за словами М.Костомарова, серед українського війська "хвилювання в таборі дійшло до крайності. Натовпи новонабраних хлопів, які виконували різні роботи і були озброєні тільки косами, сходилися на сходки" [39]. При цьому висловлювалося невдоволення на адресу гетьмана і старшини. Характеризуючи становище в Гетьманщині після Берестецької битви, вчений вказував на кризу козацької держави. "Влада Хмельницького, а за нею і будь-який порядок і підпорядкованість були дуже підірвані від дня нещасної поразки берестецької. Чернь була невдоволена гетьманом" [40]. Ця неприязнь була обумовлена і поступками, які були зроблені панам, і союзом з татарами, які розоряли край [41]. Вчений намалював трагічні картини голоду, який охопив деякі сільські регіони України, особливо на Волині [42]. Протест селян щодо політики гетьманського уряду виявлявся по-різному: у відмові коритися панам, у створенні самовільних озброєних загонів, які нападali на шляхту, на польських і литовських вояків, у масовому переселенні козаків та посполитих на Слобідську Україну, в межі Московської держави [43]. Історик вказував на те, що в цих умовах "Хмельницький не був у безпеці і у власному Чигирині. Народна громада, яка прийшла у відчай, готова була наскочити на нього і вбити" [44]. За свідченням М.Костомарова, "в різних місцях України з'явилися народні проповідники, які або самі домагалися гетьманства, або хотіли надати його кому-небудь іншому замість Хмельницького" [45].

Гетьмана селяни звинувачували в тому, що замість очікуваної свободи він знову їх "закабалив у рабство" [46]. З усього цього М.Костомаров робив висновок, що "Білоцерківський трактат приводив Україну до того ж становища, в якому вона знаходилася до 1648 року" [47]. То ж не дивно, що цей договір українці розглядали лише як коротке вимушене перемир'я.

Окремо вчений зупинився на висвітленні питань щодо становища українських селян після смерті

історія України: проблеми історіографії та

М.Костомаров звернув увагу на те, що вказані обставини царська влада, спрямовуючи дії посполитих на послаблення того на думку історика, була генеральна рада, яка відбувалася на якій гетьманом був оголошений Ю.Хмельницький і московський уряд вважав за потрібне дати козакам, щоб по-
ніж та в якій вони знаходилися за умовами приєднання Хмельницького" [55]. У цей час посполиті разом з "чорними царських воевод в Україну, хоча і боялися "щоб воеводи не по-
наслили до Московщини" [56].

З іншого боку, М.Костомаров відзначав зближення селян із ставилися до городових козаків "з заздрощів за те, що вони корі-
посполиті" [57]. Вчений зобразив картину суспільно-політичних посполитих, багато яких стали декласованими елементами: деструктивну діяльність. їх умію використовували деякі амбітні Опозиційні настрої селянства проти політики гетьман-
полтавський полковник Мартин Пушкар. Він, "щоб нашкодити козакувати посполитих, які прагнули до урівняння прав
М.Костомарова, ці заклики "подіяли на бездомних та без-
Україні "від розорень, смут і втрати звички до роботи під
дейнеками. Вони були "без коней, без зброї, нерідко без одя-
палицями, косами і, ... з серпами, готовими на вбивства і
повстання М.Пушкар. А після його розгрому "посполиті, які
тікали на поселення в українні землі Московської держави і на
проти гетьмана І.Виговського посполиті підтримали у бороть-
[61].

Факти, наведені в працях М.Костомарова, висловлені ним, що селянство було важливою суспільною силою у процесі
Розрив, який стався при вирішенні суспільно-політичних
Запорозьким після утворення Гетьманщини, зашкодив коза-
посиленню її внутрішньої дестабілізації. Це показувало, що
вирішення земельного питання в Україні, від політичної пози-
козацької України не рахувалася з цим.

/ ПінчукЮА Костомаров / Малій словник історії України / В.С
ін. - К.: Либідь, 1997. - С.215.

2. Див.: Костомаров Н.И. Премники Богдана Хмельницького //
главнейших деятелей. -Кн.П. -М.: Книга, 1991. -С. 288, 290; Ко-
//Казак. Исторические монографии и исследования. - М.: Ча-
3. Див.: Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. -М.: Чарли, 1994.
4. Див.: Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Б-
произведения. Автобиография. - 2-е изд. - К.: Издательств
университете, 1990.-С. 374, 378, 383.

Аграрна історія України: проблеми історіографії та джерелознавства

26. Там само. - С. 306.
27. Там само. - С. 309.
28. Там само. - С. 309.
29. Там само. - С. 329.
30. Там само. - С. 372.
31. Там само. - С. 400.
32. Там само. - С. 397.
33. Там само. - С. 399.
34. Див.: Там само. - С. 400, 410.
35. Костомаров Н.И. Преемники Богдана Хмельницкого. - С. 288.
36. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. - С. 380.
37. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий - С. 408-409.
38. Там само. - С. 410.
39. Там само. - С. 493.
40. Там само. - С. 543.
41. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. - С. 386.
42. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. - С. 553, 554.
43. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. - С. 389.
44. Там само. - С. 389.
45. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. - С. 558.
46. Там само. - С. 553.
47. Там само. - С. 552.
48. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского // Казаки. Исторические монографии и исследования. Чарли, 1995. - С. 46.
49. Там само. - С. 47.
50. Костомаров Н.И. Преемники Богдана Хмельницкого. - С. 288.
51. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского. - С. 47.
52. Там само. - С. 53.
53. Див.: Там само. - С. 174, 175.
54. Див.: Там само. - С. 177.
55. Там само. - С. 178.
56. Костомаров Н.И. Преемники Богдана Хмельницкого. - С. 290.
57. Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницкого/Казаки. Исторические монографии. - М.: Чарли, 1995. - С. 239.
58. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского. - С. 73.
59. Там само. - С. 73.
60. Костомаров Н.И. Преемники Богдана Хмельницкого. - С. 291.
61. Там само. - С. 293.

Рахно О.Я. (м. Чернігів)

Олександр Русов - дослідник українського пореформеного села

Відомий громадсько-політичний діяч, етнограф і фольклорист Олександр Русов (1847-1915) був одним із фундаторів української земської статистики. Втім, земська статистична

А?апапа іста?а Ук?аїпа: па?лепа іста?а?апа та іста?а?апа

5 липня 1876 р. Чернігівська губерньська земська управа Св Володимира О.Русова на посаді статистика у статистичному досвід статистичних робіт. Зокрема, працюючи в Південно-східному географічного товариства, він, разом з відомим етнографом "Программу для собиранія етнографических и статистических" зі своїм товаришем, етнографом Ф.Вовком, О.Русов зробив ярмарку у м. Борисполі на Київщині [5]. Крім того, він входив підготовки та проведення одного перепису м. Києва (2 бл. участі в ньому не брав, провів велику підготовчу роботу документації для проведення перепису, готував статті для оз

У липні 1876 р. програми були розглянуті в поділенні і нагірні на меті зібрання "найкращих даних для правильної і зрівняльної разом з тим, завдання" якомога повного вивчення губернії в статистичній [7], програми виходили з необхідності вивчення в губернії "повного ступіня прибутковості земель" [8]. Бюро визначило дослідження, обравши так звані "географічний або описовий повіту обробляються й викладаються не тільки за складом географічними районами. Водночас, було прийнято експедиційні дані на місцях за допомогою опитування представників різних

Пізніше, характеризуючи так званий "чернігівський" тип "московського", який розвивався майже одночасно, О. Русов пише: "Мета робіт було поставлено збирання відомостей для визначення характеру ґрунтів, землеробських звичаїв, способів розробки ґрунту і для праці землю, а також спосіб обробки ґрунту" [10]. Особливістю чернігівської статистики було й те, що вона була складена з даних, які були зібрані в господарства селян і приватних власників, та їх взаємодія, тоді як в інших статистиках були використані дані з двох різних дослідження, які проводились, при тому, неодноразово. Так, статистиками був застосований і порівняльний метод - збирання даних попередніх ревізій та переписів. Ще їм належить пріоритет в скрупульозності не по поселеннях, або станах, а за економічними ознаками, тобто, в кількості робочих душ, худоби і т.п.); ці ознаки потім комбінуються з даними про кількість населення, що вивчається, але й не тільки пізнати становище предмета, що вивчається, але й встановити його місце в суспільстві. Такі особливості "чернігівського" типу статистики. З часом ця статистика доповнюється одним одним [13].

Визначившись з методикою та програмами і отримавши попередніх робіт, статистики 5 жовтня 1876 р. почали Чернігівського повіту. Протягом місяця були вивчені Довжицького Чернігівського повіту. Наслідки цієї апробації були опубліковані в 1877 році в журналі «Початки статистики».